

TAMÁS ATTILA:

JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETÉVEL ROKON SAJÁTOSSÁGOK
RADNÓTI MIKLÓS LÍRÁJÁBAN

Kevés olyan írás születik Radnóti Milósról, amelyben ne szerepelne József Attilának a neve. Forrongó éveik költői természetének hasonlóságairól, „lehiggadásukról”, népiességük rokon és eltérő vonásairól, a szocializmushoz való viszonyuk milyenségéről, antifaszizmusukról esik bennük leginkább szó, nem ritka Radnóti életművének úgy általában a József Attilához való viszonyítása sem. Ritkább a közvetlen hatások konkrétabb vizsgálata: Radnóti-verssorok, műveiben található költői „megoldások” összevetése a csupán néhány évvel előtte járó, mégis másik nemzedéket képviselő költő-kortárs soraival, alkotásaival, A meglevők jobbára a korábbi évek Radnótijának verseit érintik. A későbbiek közül leginkább a *Táj, változással*-típusú — az idilli felszín a „mélyben” rejlő feszültségekkel és disszonanciákkal ellenpontozó, azt így mintegy megkérdőjelező — versekről esik szó.¹ Az alábbiak ezért is inkább az érett, kiteljesedett alkotói korszak természetét vetik vizsgálat alá, mindenekelőtt ebben az anyagban kívánják a józsef-attilai életmű esetleges ill. föltételezhető hatásának elemeit kimutatni, ennek a kapcsolatnak a jelentőségére kívánnak rávilágítani. Ebben az irányban eddig kevesebb lépés történt, az egyetlen Radnótiról írott könyv — Bori Imre érdekes, igényes munkája — is csak egy-két ponton vizsgálódik ebben az irányban; leginkább még Gádosri Vas Istvánnak a *Törvény* c. költeményt elemző írása figyelmeztet e kutatások előtt álló lehetőségekre.²

Ha első hasonlóság-élményeinket kívánjuk konkrétumokhoz kötni, önként kínálkozik bizonyos *szavaknak* a kiválasztása. A „motosz”, a „karcsú”, a „tűnődik”, a „hűvös”, a „szelíd” ezek közé sorolható. Ez önmagában még lehet azonban külsődleges vagy akár véletlenszerű kapcsolat is, már csak azért is, hiszen olyan különösen azért nem szökik szembe e szavak gyakorisága a két költői életműben. Lényegesebb — illetőleg minden bizonnyal valóságos — kapcsolatra vagy rokonságra enged viszont következtetni³ az a körülmény, hogy ezeknek a szavaknak

¹ L. Mindenek előtt Diószegi András: Radnóti-problémák (ItK. 1964. 5—6. 573—89.) — más fontosabb helyeken: Lator László: Radnóti költői fejlődése (IT. 1954. 3. 259—74.), Koczás Sándor bevezető tanulmánya Radnóti Miklós összes versei és műfordításai 1954-es kiadásához, Toján Gábor: Radnóti Miklós, (ItK. 1962. 5. 593—627), Bori Imre: Radnóti (Novi Sad, 1965.), Rónay László: Az ezüstkor nemzedéke (1967).

² G. V. I. Radnóti Miklós: *Törvény* (Tiszatáj, 1964. dec. 6.)

³ A hatáskutatás területének meglehetősen „ingoványos” természetéről talán nem szükséges itt külön szólni. De a további vizsgálódások legfőbb célja amúgy sem egyes elemek teljes vagy részleges eredetiségének vagy pedig átvétel-voltának filológiai bizonyítása — ez a feladat a majdani Radnóti-monográfia szerzőjére hárul — hanem inkább olyan *hasonlóságok* kimutatása, melyeknek együttes jelentkezése *nem tárgyalható egymástól függetlenül*. Mert ha nem közvetlen vagy közvetett

— illetőleg az általuk jelölt dolgoknak, jelenségeknek — a variánsai (ill. ezek megjelölései) ugyancsak előfordulnak mindkét költőnél. Jó példa erre Radnóti legérettebb, posztumusz kötetének, a *Tajtékos égnek* méltán címadóul választott verse, illetőleg ennek néhány részlete.

Megállok itt a fa tövében,
lombját zúgatja mérgesen.
Lenyúl egy ág. Nyakonragad?
nem vagyok gyáva, gyöngé sem,
csak fáradt. Hallgatok. S az ág is
némán motoz hajamban és ijedten.

„Csend fülel, motoz a sötét” — olvassuk a *Mondd, mit érlel...*-ben, ”Nedvesség motoz a homályban, a földre ledőlt fa lombjában s megnehezíti az út porát” — észleljük a *Külvárosi éj* sorait olvasva. Semmiképpen nem tekinthető ez esetleges mozzanatként abban a világban, melyben „egy kis faldarab azon tűnődik, hulljon-e”, ahol az eldobott papírdarabka is „mocorog s indulni erőtlen”. A molekulák koccanásait (*Téli éjszaka*) virág elfáradását (*Kultúra*), udvarra loccsantott szappanosvíz rezzenéseit (*Szappanosvíz*), eső első cseppjének lehulltát (*Hangya*) egyaránt számon tartó költő éber, hűvös figyelméről is vallanak ezek a sorok — de hasonlóképpen arról is, aki „idegei hálójának” rezdüléseivel a veszélyt, az ellenségességet tudja mindig megsejteni. Vagy — megfordítva a sorrendet — arról a költőről, aki nemcsak veszélyt sejtő nyugtalansággal reagál minden jelzésre, amely *talán* veszélyről ad hírt, hanem aki ennek ellenére fegyelmezetten, pontosan vesz tudomásul és jegyez föl mindent. Azt is, hogy „a fagyra tört emel az ág” (*Téli éjszaka*), azt is hogy a homály lágyan „babráló” moccanásai „beléreszket” a fa tömött lombja (*Falu*), azt is, hogy

Pokoli, tompa puffanások,
puha füveken járkálások.
Szarvasok agancsai hullnak.
Vagy virág után ágak nyúlnak? (Piros hold körül)

és azt is, hogy ...Ágak, karok nyúlnak:
Minden hatalmat!.. Lombos hajamba
száraz ág hull. A száraz ágak hullnak (Bánat)

Térjünk vissza a Radnóti *Tajtékos ég* c. verséhez — a József Attilától vett utolsó idézetek úgyis ennek a versnek a kiemelt részletével mutatnak bizonyos rokonságot.

A „motozás”, az ág rezzenéseinek-moccanásainak észlelése a költemény által megjelenített cselekményben különös csönd uralkodásának idején történik meg: „Neszekkel teljes, langyos csönd ölel, mint születésem előtt”. Ismert József Attila-i állapot ez — vagy legalábbis: annak a rokona. Az *Alkalmi vers...* szereplője „sok lány levegő loccsogtat”-ását érzi, (ott nézi a levelek játékát, ott észleli „a homály pamutlombjai”-nak ingását is) a *Levegőt!*-é „langy sötétség” bársony permetegében észleli földre lehullt levelek zörrenését (s ennek fájdalmas jelentését), akár a *Külvárosi*

hatáson alapulnak, akkor még inkább *rokon alkati sajátóságoknak a megtestesülései*. (E rokon költői alkati pedig részint a kor, részint a személyi adottságok-körülmények hasonlóságában gyökerezik.)

éj-nek alkonyi homályba merülő konyhában nézelődő alakja az apró tárgyak mocorgását. — Félelmes titkok sejtelme, születés előtti öntudatlanság szintjének ősi kapcsolata a külvilággal: ez a *Tajtékos ég* egyik szférája. A másik: a fegyelmezett, hűvös pontossággal való világot-fölmérése. (V. ö.: József Attilánál: „Tengerem ölelő karok meleg homályú, lágy világa. Egem az ésszel fölfogott emberiség világossága” — *Már régesrég...*). Ez utóbbi ölt testet a rövid, szabatos mondatokban, a „megértem azt is, ezt is” tárgyias józanságában, a „nem vagyok gyáva, gyöngye sem, csak fáradt”, a „Cigaretta sodrok magamnak, lassan, gondosan. Élek” higgadt önmagával-szembeszézésében, önmegfigyelésében — mely egyszerűsége az ellenséges erővel való szembeszállás némely mozzanatát is magában hordja. A „megállók itt a fa tövében... Hallgatok” másként is József Attilát idézi. (A „mint születésem előtt”-hasonlat kérdéskörét később érintjük.) Ő is ott nézett szembe mindazzal, amivel szembe kellett néznie, „Hol a homályból előhajol egy rozsdalevelű fa” (*Téli éjszaka*), ő is ilyen, örködni állítottak jelzéseinek fegyelmezettségéhez hasonló szűkszavúsággal szól ugyanitt: „Mérem a téli éjszakát. Mint birtokát a tulajdonosa”, másutt: „Ülök. Virrasztok” (*Falu* — Ez a szerkesztésmód egybevág József Attila *Dal* c. versének zárásával is.) Radnóti viszont majd később — vaksin araszolgtatván a papíron — ad hírt virrasztó önmagáról, a *Hetedik ecloga* soraiban: „Csak én ülök ébren...” (József Attila a „langy este”, a „lágy borongás” hangulatának való magát-odaadás lehetőségét elutasítva, égbre röppenő remények tragikomikumát észlelve jutott el idáig, Radnóti az esteledés mindent mintegy „lebegő”-vé tevő hangulatában képes meglátni és megláttatni a képzelet-, az álom-kínálta szabadulás groteszk jellegét, s helyette az éber figyelés magatartását magáévé tenni.)

Ez a kettőség a két költői életmű rokon sajátosságainak talán a legfontosabbja. Az éberség „vonulata” éppúgy ott van az idézett versnek az egészében, mint ellentétéé, a „suhogó álmok” világáé, s az ellentét még erőteljesebben szembesítődik a *Levél a hitveshez*-ben: ott mondhatni az egész versstruktúrát ez határozza meg. Egyfelől felködülő emlékek, álmok, talán a gyermekkort idéző, a gyermekkorban hitt csodák és a jelenben megújuló csoda-hitek — másfelől a hallgatás hűvös figyelme, az elmének még önmagára is ráirányuló, a lelki mechanizmus mozgásait is pontosan megláttató fegyelmezettsége. „Ha kell, bíbor parázson, ha kell, zuhanó lángok közt varázslom majd át magam” — vallja végül az érzelmi-indulati fűtöttség sugallatára, amíg „a 2×2 józansága” ismét szavát nem hallatja benne. *Ellentétes* (hiszen azt írja: „hull rám”), de egyszerűsége *erősítő* (hiszen „s” kötőszavakkal jut el folyamatosan, egyetlen lendülettel idáig a „varázslom”-tól) a hatása ennek a „2×2”-nek. Radnóti előtt csak József Attila fogta ehhez hasonlóan egységbe ezt az ellentétet, egyik nagy versének, *A város peremének* súlyos záróstrófiában: „A költő... az adott világ varázsainak mérnöke...” Aligha lehet hát pusztán véletlen annak forrása sem, hogy a „valóság voltál — álom lettél újra” kettőségében, a jelen valóság és a képzeletben jelenné színeződő múlt egymást váltásának ritmusában mintha az *Ódában* költői testet kapó szemléletváltás újulna meg: „Az úton senki, senki. Látom hogy meglebbenti szoknyád a szél... És a törékeny lombok alatt... ím, újra látom...”

Ehhez némiképp hasonló kettőség ugyan másoknál is van, ilyen határozottan, az ellentétet ennyire szorosan és tudatosan egybekapcsolva azonban aligha leljük meg. A jelenleginél lényegesen szélesebb körű kutatás pedig valószínűleg még azt is kimutatná, hogy maga ez a bizonyos „mások” sem csak úgy általánosságban volna megemlíthető: a huszadik századi magyar lírának egyik sajátossága, hogy egyfajta lírai realizmusként jellemezhető áramlat alakult ki benne a fejlődés során: a lélek legszertelenebb csapongásait egyszerre kifejező és ábrázoló, a szubjektív élményt

közvetlenül továbbad, de azt objektíve mindjárt mintegy „a helyére tevő” költészet.* (Az említett költőkön kívül különösen a késői Szabó Lőrinc és Illyés Gyula költésze érdemel ebből a szempontból figyelmet. — Az önmegfigyelésnek egyik megnyilvánulása egyébként a versalkotási folyamat némely mozzanatának néha már borzongatóan hideg rögzítése is. József Attila pl. azt írta le a *Ki-be ugrál...* soraiban, hogyan éli föl azt, „mit úgy hívtam: én”, az alkotási folyamatban, „amíg elkészül ez a költemény”. Radnóti azt nézi döbbenetesen a halott Babitshoz írt versben, „Hogy összetörte már a fájdalom, nézd, ezt a költeményt is”; „férgék között élek én, ott készül e költemény” — írja majd a *Gyökér*ben. A *Ki-be ugrál...*-nak „Költemény... televény” — egybecsengése is megvan Radnótinál az *Ősz és halál* végén.)

Más mozzanatokra is érdemes azonban még fölfigyelni. „Szorgos halál kutatja ezt a kort” — olvassuk a más szempontból már vizsgált *Tajtékos ég*ben, mindjárt a második sorban. József Attilának *Elmaradt ölelés után* c. költeményében ezzel rokon élményt kifejező, pontosan így fölépített mondattal találkozunk — csak a szavak mások: „Makacs elmulás tolja a világot”. (A „szorgos” és a halál-képzet összekapcsolása is megtalálható egyébként az *Ódában*: „szorgos szerveim, kik újjászülnek napról napra, már fölkészülnek, hogy elnémuljanak”.) A két mondat közül a József Attilaé erősen kötődik az idő-problematikához, mely József Attila életművében annyira fontos szerephez jut. Kevésbé figyelt föl eddig a kutatás arra, hogy az idő motívuma milyen sűrűn tér vissza Radnótinál is, mégpedig hasonló nyelvi formában. A „makacs elmulás” időképzetével rokon a Radnótinál szereplő „folyton gyűrűző idő” (*Hasonlatok*); „rémítő gyermekét szoptatja nappal, éjjel szederjes mellén a dajka idő” — olvassuk az *Őrizz és védj* soraiban, „hűvöset lehell a hús idő” a *Piranoi emlékek*ben, „megáll a támolygó idő”, „új szégyent ró szívembe az idő”, „motoz a surrogó idő” — olvassuk máskor (*Törvény, Elégia, Hajnaltól éjjelig*). A Dési Huber Istvánt búcsúztató sorokban a „munkáló idő” szókapcsolattal találkozunk. „Miért vett mégis karjára az idő” — kérdezi a *Negyedik ecloga* elején, hogy majd eljusson a törvény megfogalmazásáig: „emel s leejt a hullámzó idő”. Az *Eszmélet*ben József Attila a képzelet erejével kívánt szembeszállni az idő törvényével (ez egyébként az említett képzelet-valóság-kettőség problémakörhöz is kapcsolódik): „fölkéreshetnéd ifjúságod” — írja. „Talán, ha gyermek lennék újra” — kezdi Radnóti is a *Tajtékos ég* után keletkezett *Talán* c. versét. A tekintetével szabadulást keresőn az ég felé forduló József Attilát az döbbenetére a menekülés lehetetlenségére — arra, hogy itt „a vas világ a rend” — hogy „a csillagok, a Göncölök úgy fénylenek fön, mint a rácsok a hallgatag cella fölött” — Radnóti úgy látja, hogy egy pillanat csupán a képzelve átélt szabadulás: „a rend hálója enged, majd újra összezárul”. (A sor József Attila-i hangvételére Bori Imre könyve is fölhívja a figyelmet. — A rács és a háló motívumának összefüggéseire több József Attiláról szóló

* Talán nem árt ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy az utolsó *Razglednica* időnkénti eredzetése — mely szerint ebben sorsánban valamiféle vízióját örökölte meg Radnóti — semmiképpen nem lehet helytálló. Ezek a versek — címük és pontos keletkezésük is erre utal — hűséges beszámoló a megtörtént eseményekről. Nyoma sincs bennük a képzelet csapongásának. Azokban a késői Radnóti-versekben, melyekben az enyhén szürrealisztikus vagy éppen idillt festő látomásoknak szerep jut, ezek realisztikus keretbe ágyazottan — tehát *mint látomások* — jelennek meg, a negyedik „razglednica” viszont egyértelmű határozottsággal megtörtént eseményre utal, nem látomásra. Minden bizonnyal az erőltetett menetek egyikének részletét örökölt meg: egyik társának halálát, aki mellé ő is odazuhan, de ő — amint ezt kísérője észrevette — még föl bírt állni, ezért nem lötték agyon. A vers a maga módján — a ciklus többi darabjához hasonló módon — zárt, kerek egész, nem töredék: a halállal való közvetlen és majdnem végzetes találkozás teljes története, nem pedig saját majdani kivégzésének előzményeiről ad képet.

tanulmány — így a Magyar Irodalom Történetében szereplő is — figyelmeztet.) Ugyanebben a versben találkozunk a késői József Attila-írában olyan döbbenetes erejű megfogalmazást nyerő „világiány” ill. „táguul úr”, „üres úr” élményének újrafogalmazásával is: „A világ egyre tágasabb.” (Már a *Járkálj csak, halálraítélt!*-ben is így kiált Radnóti: „zsugorodj, retentő világ!”) A „gyermek lennék”: a meg-hittebb viszonyok, ösztönös kapcsolatok szintjére való visszavágyás élményköre köt vissza a léttől való ösztönös riadalmak élményköréhez. (E problémákör közös voltára Tolnai Gábor is felhívta a figyelmet. — A „mint születésem előtt” hasonlattal már az előbbieket során is találkoztunk.) A *Negyedik eclogának* (melynek szóban forgó elemei *Előhang egy „monodrámához”* cím alatt más változatban is szerepelnek) kezdősoraiban a képzelt-fölidézett csecsemő- ill. magzat-émlékek homályából csap föl a tiltakozás: „Üvöltöttem, nem kell a világ! goromba!” Nem idegen ez a — másutt is „ordító-toporzékoló” — József Attila *Késői siratójának* a fájdalomtól szinte sikoltva vádoló szavaitól, melyekkel anyja ellen fordul, aki őt önnön élete árán életre szülte-nevelte: „...Kértem én?!” És mégis ott van az öntudatlan lét lágy homályába való visszavágyással szemben az ész, a tudatos értelem vállalása. Radnótinak is egyik legmegdöbbentőbb — bár halkán tárgyias hangú — vers-zárása az, mely szerint „bomlik az értelem” (*Nyugtalan őszül*), az elemzett *Talánban* pedig így kiált (vagy talán inkább fohászodik?) végül: „És mégse hagyj el, karcsú ész!” S ha József Attila a szürkület homályában valami szilárdat, saját tudatának bomlásával szemben az értelmes ember-léthez segítőt keresve a jambus „fogódzó”-jára talál (a *Szürkületben*) Radnóti a láger emberpusztító-aljásító világában utasítja el magától még a hangulatokba feledkezés magatartását is, fegyelmeztet versformát alkotva: hexameterekkel is hidat keres és épít egy olyan világhoz, ahol megértik a művében testet öltött etoszt, a kultúrát magától el nem vető embernek a szavát. A legnemesebb értelemben vett „szép szót”.

Nehéz ellentálni a csábításnak: számbavenni az összes lehetséges analógiát, mind a látás- és alkotásmód alapjellegzetességeit, mind az apró részleteket tekintve. József Attila szavai szerint „szaporodik fogamban az idegen anyag, mint szívemben a halál” (*Levegőt*), Radnótinál az „érik bennem, kering a halál” (*Előhang egy „monodrámához”*), sorral találkozunk, ennek jelentését tartalmazza a „szívemben nő az árnyék” sor is (*Alkonyat*), akár a „szívemben lágyan szendereg a folyton készülő halál” (*Alkonyi elégia* — Távolabbról rokona ennek az *Álomi táj* befejezése is.) A „Nézd a világnak apró rebbenéseit”-zárósor (*Eső esik...*) mintha az „alszanak... ostorok csizmák, kések. Lombok közt a tiszta, tág közök. S a levélrések” (*Falu*)-zárásban testet öltött szemléletnek lenne a programszerű megfogalmazása. A kedvese hús tenyerének vonalait kutató, „karcsú képzelet”-tel bokája erezetének vonalait felidéző költői én megnyilatkozásai (*Tétova óda*, *Virág*) és azéi között, aki a vizes poháron kedvese tenyerének erezetét csodálja (*Óda*) ne volna figyelmet érdemlő hasonlóság? Hiszen a *Tétova óda* szerzője is „szerelme rejtett csillagrendszerét” akarja feltárni, s a „nyüzsgő s áradó lét”-hez, „biztos és örök” dolgokhoz érzi hasonlatosnak a szeretett nőt. A *Talán...* végső fordulatának kezdése nem rokon a *Hazám* utolsó szonettjének első felével? A „bomlik a tér fölött a szürkület” (*Cartes postales — Place de la Notre Dame*), a „zizegve bomlik bánatom” (*Koranyár*) nem józsefattilai versrészletek ízet idézi az emlékezetbe? Az oszló „könnyű és ezüst” füstől szóló sorok (*Emlékeimben*) nem józsefattilai elemeket variálnak? „A jó halál kegyelmét” várás szava nem az „emlékezni és meghalni is jó lesz”-nek valamilyen távoli visszhangja? És vajon a *Flórához írt Hexameterek* — melynek utolsó sora: a „beleborzongok, látva, hogy nélküled éltem” távolról egybecseng a *Hetedik eclo-*

ga „nem tudok én meghalni se, élni se nélküled immár” zárósorával — nem az eclogák előhangjául írt *Száll a tavasz* kezdő képeiben nyer folytatást?

Egyértelmű pontossággal aligha lehet megválaszolni ezeket a kérdéseket, mint ahogy más, itt föl nem sorolt kisebb-nagyobb hasonlóságok esetét sem. Idővel azonban bizonyára továbbjut ezeken a pontokon a kutatás — a közvetlen *hatás*-kutatás is. Annak bizonyítására azonban talán az itt elmondottak is elegendők, hogy — jelentős különbségeik ellenére — a két életművet a tágabb értelemben vett *irodalomtörténeti folytonosságnak* mindenképpen erős és fontos szálai kötik egymáshoz, e szálak száma pedig lényegesen nagyobb az eddig számon tartottakénál.